

ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

Ե. ՏԱՐԻ 1891

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 րբ.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 րբ. 50 կ.:
Մէկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 11 ՆՈՅՏՐԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՍՍՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՍՏՈՆ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԵՍ (Pseudo-Callisthenes)
ՎԱՐՈՒՑԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԵՐ
5.

Հայկական ձեռագիրք եւ իրենց կրած այլալուծ-
թիւնքը:

(Հարան-ի-ի-ի-ի)

նգարանի խմբին կից
պետք էր շնորհա-
կալութեամբ հան-
գերթ յիշել Կրա-
ֆորժեան կարեւոր
ձեռագիրք, որուն վրայ
մօտ օրերս ինքնակամ
տեղեկութիւն յղել
հաճեցաւ Գեոր. Ս. Վ.
Պարսնեան: Անգղիա-
կան Lord Crawford

and Balcarres գերդաստանին ընտանեկան մատե-
նագրարանին հայ գրչագրաց Թիւ 3 կ'ընկալուցընէ
մաշագրած էայ, բարդիր ձեռագիրք մը 183 թիցմով՝
գրուած 1544 ին նոյն իսկ «Չաքարիա եպիսկոպոս»
գրչէն, նկարազարդ սոկէխառն գոյններով եւ կեշա-
ռուեան ստանաւորներով: Գրոցս երբորք թերթէն

8 թուղթ եւ իններորդէն 2 թուղթ պակաս է. ունի
119 նկար եւ աւելի քան 200 ստանաւոր:

Անթերի է բնագիրը: Աղեքսանդրի վարաց
վերջը կը գտնուի «Փառք եւ գոհալիւն» յիշա-
տակարանը խաչաքարոյ, ապա կ'ընդհատուի
թիւնք, (որուն վերջը կը յաւելուի գրիչը: «Որք լսէք
գաղեղազոր՝ բարանալութիւն»՝ դարձմարդ զորա-
յիշատար կեշտանցի յիշեցէք ի բարի, եւ զմեզա-
պարագծողը Զոթաբէյն յեկեղաւոր» եւ կը յաջորդէ
«Սպէնիալը» կտորը: Զարմանալի է որ այս վերջնոյն
մէջ զաքարեան խմբին յատուկ այն կտորը՝ թէ
Հոսով գալցած եւ հոն գրած է Չաքարիա սոյն
գրիչը՝ չի գտնուիր: Ամենէն վերջը կը գտնուի
նաեւ «Բարեաց գործոց» կտորը:

Չեռագրիս բուն յարգը կ'իմանանք յաճորդ
յիշատակարաններէն. որոնք Չաքարիայի եւ Գրի-
գորիս խմբագրութեանց վրայ նոր լոյս կը սփռեն:
«Բարեաց գործոց» կտորին անմիջապէս կը յաջորդէ
Ոտանաւոր պատմութիւն մը հին եւ նոր կտակարանի,
որ կը սկսի «Խորհուրդ արար հայրն արարչը» խոս-
քով: Բերթուած խմբագրատառքնայն «Խաչաքար»
անունը կը կազմեն, եւ յետոյ կը սկսին այլուրեւնա-
կան կարգաւ չարանակուիլ մինչեւ Հ. ապա խառն
սկզբնատառով կը յառաջանայ, «Այս քերթուած»,
կը յաւելու Գեորգի. Ս. Վ. Պարսնեան, որչափ գի-
տեմն ցարդ անգիտա է այլուր, եւ կարծեմ որ նոսեւ
այն յիշատակութիւնը՝ զոր կ'ընէ Այրբողոք, այս
ձեռագրէն առած է, ամբք յառաջ հարորդած լինե-
լովս զայն ի վերնատիկ: Բերթուածն է ծայրը կայ
յիշատակարան մը Կեշտուեցաւ, որ կը յայտնէ
թէ ՀՃ (580) ստուն է բովանդակը:

1 Հմմտ. Հակոբ Ու. 1891, Թ. 7, էջ 194—195:
Չեռագրիս արարել ընթերցմունքն են հետեւեալք. «Խոյ-
նք. — կարծեմ. — զաղաթիւ. — ձեռագր. — զե-
րեւմ. մը քերթուորքն. — ի հին եւ յնորս օրինակն»
1 Հմմտ. Այրբողոք, էջ 268ա:

1 Գերեւոյ անկեղ աղանձ կարգաւ եւ կ'անդգի.

Զեռագրին 182 ա—183 ա էջերուն վրայ են կա-
րեալ որ յիշատակարաններ: Առաջինն որ «Յիշատակա-
րան այսմ» տառի տակ դրուել էր, կարեւորագոյնն է,
զոր կը գնենք հոս ամառը:

«Փառք անմեղաւոր տերութեան Բրիտանոսի
Առաւելոյ մերս (որ եւս կարգաւթիւնն ապար օգո
Ջաքարայի զաւգարտու եղիկագործի, պիտակաւուն
բանի խնդրոյի հասանել յաւարայի պատմութեան
աշխատակալին Ալեքսանդրին: Որ գրեցաւ իւրն.
գրչի բազմերմանին եւ յարներմանն շնորհալարդ
եւ բանիւրուն. վարձարեւի Տէր Առաւելոս-
պարտէսին, որ այսմ ծառի յաժնու հայրապետին
Զահանու Ոսկերիւնանին եւ կոտանդինու պաւլիսու.
մեծաւորք պատուով. ընկալեալ զիշխանութիւն
ի տաւր արքիւրաւընն մերն: Որ ցանկացող եղեւ
այսմ կտակի. ի վայելումն անձին իւրոյ բարե-
սիրի: Եւ յետ առաւելոց յիշատակ բարի յիշե-
լիցի: Իւրն եւ ծննդաց իւրոց հարն իւրապէսն. եւ
մաւրն Մանգուպին. որոց Տէր Յիսուս Բրիտա-
նոս օղորմի. եւ վայելել ազգե զաւ ընդ երկայն
աւարտ Տէր Առաւելոս-պարտէս փաւլիսով: Եւ
եւ թափուր յամենայն բարեաց զՊարտէս Դե-
լագորտ Կոնստանտնուպոլիսի Գրիգորի խնայելիսին:
Եւ Յիսուս Լուրդիսին. որ յամ ծառի փոխեցաւ. ի
զատաւ ամմահից. եւ եղեւ ինձ մեծ սուրբ. Եւ
տառի պիտակաւ եւ զտէրն Ֆիլիքիս յայնմ յանձն
ստի եւ Առաւելոյ արդար թեմանին կատարելի.
զրոյժ եւ ծաղկեալ սուրբ. եւ երանդ երանդ
զուսմով աւանդելի սիրակիր երբարք մեր Տէր Առ-
ւելոս-պարտէս փաւլիսովին: Արդ որք հանդիպել
սմա տեարութեամբ. եւ կամ աւազուիթեամբ ինչ
իւրեք յիշեցէր ի փառ բարեւ եւ ի հայրեանան
պատկաւաւոր Տէր Առաւելոս-պարտէս փաւլիսովին:
Եւ զիս ցնեւեալս զարգեւ զՊարտէս Կոնստան-
տնուպոլիս եւ ծաղկաւ այսմ առաւելոս Գրիգորի
թիւղ եւ ծաղկաւ Տէր Գ. Գ. (1544). ի Սուլթանս սու-
տիքս (այսպէս) ի բաւանդութեան Սուլթանս
Սուլթանին: Եւ զուրք հանդիպողք սմա աղայեմ
վիշդ որ շատեք բանն նախատանայ այլ մանաւանդ
Առաւելոս օղորմի»:

Ահայտսին է յիշատակարանի կարեւորութիւնը,
որ Զաքարայի անձին վրայ լցա սիրելով: Զեռագրին
է այնու կարեւորագոյնն որ բուն Զաքարայի խնայաբու-
թեան օրինակն է, մինչ 57 Ա ընդօրինակութիւնն է Սոյ
օրինակին նոյն խնային: Կերեալ Սէր որք Զաքարա շատ
Դ'օրինակութիւններ բրած էր, որովհետեւ այս ձեռագիրս
նոյնն է 57 Ա (Սոյ) օրինակին հետ, զոր ի Հում քրտն
է Զաքարայի, եւ այն՝ «Եսայի» «Մեծ վարդապետին
համար:

Այս ձեռագրէն կ'իմանանք զարեւել թէ ինչ
աղերս ունի Գրիգորին կամ ինչպիսի Զաքարայի
հետ: Զաքարայի ինք քնիք «այլակերպ կ'անուանէ բաց
ի «Զանգեվ վարդապետէն» Գրիգորի կամ Ոսկերիսին:
Թէ այն այս Գրիգորի «աղբիւրմանքն էր», որուն վրայ
խոսեցանք վերը, յայտնի կ'երեւայ նաեւ. որ ինչ յիշա-
տակարանն մը ի քննողք զԶաքարայի վերնաընթով որ
եւ կը սկսի այսպէս. «Եւ յամմաժ մատանայ ընկալ,
ստեր բարեւելիք իմ պանծացել»:

Այս 20 տող ընծայ-
յալատուրքս կ'ընկալէ, որք հանդիպել Ոստանուր շառա-
պետութեան որ սկեւալ յիշեցաւ արդարութեան. իսկ
անցանել համառու որդաւորութեամբ, մինչ ինչ մե
հայրն որդիք եղեւ յիշատակաւ. սասմբ բաւարարեալ
ստեւն: Եւ 2. յիշեցաւ անբարեւան եւ անխաղաճ արեւ-
դն որ յարեւելեանն կ'զգրէցէ. իմ բարեւ զմարցն թա-
ղութիւն հայեցեցէր յԱռաւելոյ ամեն եւ եղիցի:

Եւ եւս ինչ որ եւ յիշեցաւ այս անձին անտէր, որ-
կեզիք զբուսան են յօրինակին անունն. «Կարտիւրգ»,
«Զաւաւան», «Կարեւալ», «Եւստի», «Կարտիւրգ»:
Եւստի. Հանդիս ԱՄ. 1891, թ. 9, էջ 258—259:

ական յերթութեան մէջ վերտան յիշեալ զիւր «վար-
պետն օղորմի» «Եւ զտեր Յովսէփ» «աղբիւրմանքն»,
կը կոչէ, որով եւ անտարակոսն ի ինքն որ «վերդի-
շեալ Գրիգորի կամ Ոսկերիսին» չէ իշխանն (1538—
1541), այլ Ալեքսանդր, յորմ կարեւոր բաւական
նշանաւոր հետեւութիւնք կը ծաղկին: Ասով կ'իմանանք
նաեւ թէ ինչ աւթիւն յօրինել է Գրիգորիսին եւս տաւ-
նաւորելը, եւ թէ ինչպէս մտեր են անոնք հայ ձեռագ-
րող մէջ:

Անձին վերջ կայ այն ձեռագրին մէջ ու-
րիշ տաճաւոր մ'ալ նոյն գրէն գրուած, բայց «Ի յու-
ստացոյն ի Տէր Առաւելոս-պարտէս վարդապետն» վերա-
դրուած, որուն սկիզբն է. «Չատ եւ մաւրս յախալի
մեղաց» Սկզբնաւորք «Զաքարայի» կը կոչուի. տառն
է 16 տող եւ կ'աւարտի այսպէս. «Երբեմն շուտ ի
Ստրպալաւ եւ հեռանա յաւաթանէս, առ ընդ լիցի
սա յիշատակ: յԱռաւելոս-պարտէս վարդապետն: — Ա-
ստեցմ զատ «Երկու երեք տեղ» կը զանուկն նաեւ առա-
ւել փառող յիշատակարանութիւնք «յանուն Առ-
աւելոս-պարտէս փառողն եւ Զաքարայի գրէն»:

Յիշեցաւ որ քանի մը թուղթ պատկանէ ձեռագրին:
Աստեցմ զատ տեղ տեղ կարորիք գուրս թուղթն են
գրէն, եւ այն՝ երբեմն մեծ պատառիկներ. կան նաեւ
համառուակ հատուածներ, ինչպէս զատեք նաեւ.
90 Դ ձեռագրին մէջ: Ոստանուր «աւելի հեղացին ի
թուին, եւ նուալ ռաւալարեւ եւ առաւելապէս պատ-
շաճեալք նիւթոյ նկարել» բայց տաճաւորք քով
հեղինակաց անուանք լիւն նշանակուած: Վերջապէս
թեպէտ նաեւ այս ձեռագիրը վերն չէ վերգրակներէ,
սակայն շատ տեղ նաեւ թ. 424էն աւելի «նտեր եւ
նախադասելի» տարբերութիւններ ունի, ինչպէս կ'ըկայ
Գրեալք. տեղեկագիրը: Գտնէ այն կարծիքը կը հաս-
տատեն իբրեւ ճաշակ նշանակուած քանի մը ընթեր-
ցումներ այն կտորին՝ զոր վերջ գրիք համաձայնով
կալիսթենէն եւ Արժուինն: — Այսպիսի ընդարձակ
օրինակաց վրայ, այսմ անցնենք համառուներուն:

Համառուացն ինչպիսիպէս կ'ընտրէ համա-
րիկ մեր Մատ. թ. 68 ձեռագիրը: Որպէս զի այս
«Համառու» կոչուած խմբին վրայ քիչ շատ գա-
ղափար կապմունք պէտք ենք քանի մը տեղեկութիւն
տալ այն ձեռագրին վրայ: Զեռագրին 1638—

1. Գալստ եւ Գամ. Աղեւ. Ս. էջ 2, 6 «Երեւնիկ»,
բառն մինչ Գ. էջ 1, 15 «Կարտիւրգ», — Ե. էջ 5, 8
«Կարտիւրգ», մինչ Ե. էջ 7, 31 «այսք նաեւ»,
ճիւն, էջ 92, 27 «Կարտիւրգ», ճիւն, էջ 93, 15 «այս-
պէս», — Ե. էջ 103, 26 «այսք Կարտիւրգ», մինչ Ե. էջ 104,
15 «Կարտիւրգ», — Բաց ստոր պակաս են նաեւ
երեք տարբերութիւնք մտերք Գամ. Աղեւ. էջ 60—63,
108 եւ 184—185, որոնք վրայ խոսեցանք:

2. Արեւիկ Գամ. Աղեւ. Գ. էջ 86, 9 «Կարտիւր-
ցի», մինչ Գ. էջ 47, 3 «այսք արք իմ» (արեւիկ =
37 Ա.) — Ե. էջ 64, 1 «Աղեւապարտ», մինչ Ե. էջ 64,
18 «Կարտիւրգ», կարեւոր կտորն տեղ՝ գրուած է
պարզապէս. «Եւ ցոյց ամենայն պաշտ եւ արարց զիւրն
ի կու եւ ատէ» — Սպիտակ թուղթն եւ չէ օրինակաւ
Գամ. Աղեւ. Ե. էջ 83, 27 — անդ. 86, 2:

3. Հմմտ. Հանդիս ԱՄ. 1891, թ. 3, էջ 66—67, 2 ձե-
ռագրին ընթերցանքն են. «Մի քանիքս ի Տառնակի»
(այս. «Մի քանիքս ի Տառնակի») «Վերջ աղաւս» (այս. շուշ-
նալ), «Զամանակն բանաւորն ի ներք երեւել» (այս. «ի
ներք») «Զիշխանքն ի մաճ եւ ի քանիք ստեղծու-
մին» ի լցուց անցանել» (այս. «ի մաճ—կանգի... լցու
անցանել») «Զի զվրայ իսկեւ տառնակու զուսմն տե-
սանել» «Զի զարեւապարտ» (այս. «զուսմն տեսանել») Այս-
պէս ուրեմն շատ տեղ կ'աղղէ այս օրինակը ցոյսմ ծառի
բարեւ օրինակները:

1657 թ. Ցրալիզոն քաղաքը Ամիրաթի իրնկայսերն՝ թղթեայ յուր նստք գրառած հետագիւր մըն է. (Թուղթք՝ 315. մեծութիւն՝ $19\frac{1}{2} \times 13\frac{1}{2}$ սանդ. գրութիւնն շատ տեղ երկրիւն՝ $16 \times 10\frac{1}{2}$ սանդ. տողք՝ 24.) Չեռագիրս բուն ժողովածայ մըն է այլեւայլ կարգի գրութեանց. եւ միայն թու. 1918 — 2506 գրառած է «Պատմութիւն մեծի աշխարհապալին Ալէկսանդրոսի մակեդոնացիս» ինչպէս յիշատակարանք՝ կը ցուցնեն եւ գրութեան տառերու պետկութիւնը, այլեւ այլ ժամանակագրութեան հետագիրս մատուցը: Ալէքսանդրի պատմութեան մասին յիշատակարանն՝ թուական չունենալով՝ այս մասին ճիշդ տարին զգուստ է որոշել: Այս համառոտ խումբը բուն հանձնի մօտք նոր խմբագրութիւն է. վասն զի ոչ այլ ինչ է բայց համառոտ քաղաքանոյք մը Վալսլեթի հետայ հայ թարգմանութեան: Այս պատմառութեան բնական է որ ոչ միայն ընդարձակաց բոլոր նմանները, երկար նկարագրութիւնները, խառկութիւնները ու ճառերը կամ գուր թարգման կամ քանի մը տողով բացատրած են, այլ եւ բուն վէպի պատմական մասերը ծայրաքաղ եղած ծայրէ ծայր, Համառոտ տողը շատ հանձնարք դործք էլ ան տարգրած: Շատ տեղ նաեւ կարեւոր կարեւոր գուր թողով պատմութեան թեք անյարի եւ անկապակեայ կը մնայ. երբեմն մինչեւ անգամ՝ «ասե այսպէս» եւ նման քայլադրութիւնը օրինակում էլ ունանց յաւըրդ ասոր համապատասխանող խօսքն օրինակելու: Այսպիսի անճանաչ տեղեր զգալաւոր է կամք շատ մասին են գրութեան մէջ: Ասոր վէպ անկապակեայ ենք գրելն բազմաթիւ սխալները, որոնցմէ ումանք շատ հին են անշուշտ. — (ինչպէս կը ցուցնեն ընդարձակաց վրդապաղ նաեւ համառոտաց մէջ գտնուիլը, —) այլեւայլ նորանշան ընթերցմունք եւ աղաւաղմունք, այն առնել կրնանք գաղափար մ'ունենալ համառոտ օրինակաց վիճակին: Համառոտաց լեզուն թէեւ ընդարձակ օրինակներն քաղաւոր լեզուի՝ շատ տեղ պահած է անոր սեպհական լեզուն ու ոճերը, բայց արդէն աւանական լեզունն աղեղնութիւնը շատ զգալի է գրեթէ ամէն քայլափոխին:

1 Բառ թու. 226 գրած է այս մասին ՌՉԻ (= 1638) տարեման «Իրկիւն»... Ամիրաթի... ք. գուռն սուրբ Աստուածանունը... քաղաքի գոյնտու ք. Գաղաթիւն, թու. 346 յիշատակարանը ՌՉԻԻ (= 1643) տարին կը կրէ, մինչ թու. 1399, ընդարձակ յիշատակարանը, որ զրին բոլոր ցեղաբանութիւնը յիշում է, ՌՉԻ (= 1657) թուականը կը կրէ: 2 Թ. 68, թու. 2499, է. «Գեր ճիւղաւ Գերաստ... պաշտպանը ըստ սուր Եղորտի Նիկապոլի, ստատանքան վարդապետի բարեխառնութեան եւ աննայն սրբոց աղեղնեցի զորոնք ի բարձր... ասոց կրկան եղեկացը Ամիրաթի...» 3 Զոր օրինակ՝ թու. 1969, է. «Բաղիմուս, (Պաղարմուս) 2079, է. «Թեթեւ եւ քն աշխարհ» (Թորմիկէն գլու.) 2129, է. 15 «Թափաղ լերին» (Թափաղ լերին) 2289, է. 11 «Թափաղամիւս» (Պաղարմուս) 2339, է. 6: «Մեծ Թափաղապը» (մեղապար) եւ հետ: 4 Այսպէս 2009, է. 2 «Խարձառու» (Հարձառու) եւ այլուր, ինչպէս նաեւ «Խարձ» (2189, է. 11) Թու. 2009, է. 18 «Թափաղ ստեղծ» («Թափաղ հառաւել» 289, է. 2039, է. 22) «Գերիս զիւղ» որ դարձրաց զիւղ տանը, Ամիր. Ալեք. 28 «Գերիս զիւղն զորաւիգ եղեւ» նման, 2049, է. «Իրիւսի» (Յարիւսի) 2079, է. 4 «Իր իւղն Հմարտու» (Պարմ. Ալեք. 60, 28 «Պարմ զիւղն Հմարտու» 2169, է. 8 «Մարմի» 2259, է. 18 «Մարմի» եւ նմաններ: 5 Օրինակի աղաւթ՝ 2009, է. 8 «Հոյ», 2029, է. 11 «Հիւսնայի» 2039, է. 6 «Խիւսնայի», 2039, է. 1 «Հոյն իւղն» ընդ ծով անցանել, 2099, է. 1 «Հոյն իւղն»

Ցարալիզոն չի կրնար ըլլալ՝ որ ուրիշ բնագրէ մը նոր թարգմանութեան չի համառոտաց, այլ հայ թարգմանութեան ընդարձակ օրինակներն ծայրաքաղ եղած: Բարեբախտութեամբ այնպէս որոշ կը տեսնուի այս ամէն տողին մէջ իսկ, որ մասնաւոր ցուցմանց պէտք չունենայ, ապացուցանելու, զոր այսպէս պէտք էինք զանց չընել. վասն զի կարեւոր կէտ մը է, որ ծանրակշիւ ինքզինք մը համար, ինչպէս կը տեսնենք:

Բնագրին նկատմամբ Թ. 68 սակաւ բացառութեամբ միարան է ՀՀ օրինակաց հետ, այսինքն՝ Վենետիկ համառոտ օրինակաց ընթերցմանց, զոր կը յիշէ հաստատակիւ, նաեւ հաստատի տեղափոխութեան եւ այլ փոփոխութեանց մէջ: Համառոտաց ակելի ունեցած կտորներուն վրայ քիչ մ'ենտք կը խօսինք. հոս նախ պէտք էնք տեսնել ուրիշ համառոտ հետագիրները:

Այս համառոտաց խմբին են նաեւ Վենետիկ Թ. 893, 1107 եւ 1489: Առաջինը թղթեայ նստարարի գրութիւն մըն է. (Թուղթք՝ 128. մեծութիւն՝ $13\frac{1}{2} \times 9$ սանդ. գրութիւն միասին՝ $10\frac{1}{2} \times 6$ սանդ. տողք՝ 20.) Չեռագիրս՝ որ 1665 թ. գրառած է ի «Վալսլեթի Մուշեղ որդի Վարդապետ անուն ան...» Հեն, ինչպէս կը պատմէ յիշատակարանը, Վենետիկ մաստապարանին ընծայ կ'անէ Եւստահիէն: Երկրորդը (Թ. 1107) անթուական եւ անյիշատակարան՝ թղթեայ գեղեցիկ բոլորգիր է ընտիր դարձրով գրառած է. (Թուղթք՝ 172. մեծութիւն՝ $14\frac{1}{2} \times 10$ սանդ. գրութիւն միասին՝ 10×6 սանդ. տողք՝ 18.) Այս հետագրին թէ գրեւոր է թէ գրուած թեամբ շատ նման է երրորդը՝ Թ. 1489, որ գեղեցիկ նստարարի թղթեայ գրութիւն մըն է. (Թուղթք՝ 124. մեծութիւն՝ $16 \times 10\frac{1}{2}$ սանդ. գրութիւն միասին՝ 10×6 , 5 սանդ. տողք՝ 19.) Բառ յիշատակարանին՝ Պետրոս անուն քրիշտոնցիք է գրառութիւնը 1673 թ. Պաղատապար գիւղաքաղաքը: Համառոտաց դասէն է Պատմաճեան Ա. օրինակներէն, 2159, է. 6 «Գերիս նման ի բուն» 2209, է. 1 «Գորաստուր հոյն որ յարաստու շարժէր, են հետ: 1 Գերիս ենք յիշել սա գէպար: Բառ Պարմ. Ալեք. (Հգ. 39, 30) Ալեքսանդր պատրաստել նաեւ «Իրեւնայս» 1209 յիշել թէեւ աղաւթ է բայց յայտնի է որ հոս հայեր յուսնի լիճորտի բառը լոյ օրինակներ է համառոտաց յիշ բառս «Իր» եւ «Իրեւն» ստուգաբանելով՝ «Իրեւնայս», կը գրեն հետ: Թու. 2189, է. 5 «Կաստակ սակիւ եւ աւաղով» կ'ըսեն Վերսիք գերեզմանին նկատմամբ: Այս նորանշան բառը ծնած է այս նախադասութեանէն. (Պարմ. Ալեք. ՎՃԻ. 108, 11) «Ի վերսիք յարկին կայր յայտնի աւաղ» (պարմ. պարմ. ըլլալ «աւաղի», են) Որեւն այս պարմաւոր չիւսնի նաեւ ՀՀ՝ Բազ ասոր համառոտութեամբ գուր մնացած են օրինակի աղաւթ Պարմ. Ալեք. 189—192, 211—219, 219—226, 226—231 եւ հետ համառոտները, կամ քանի մը տողով միայն գրառած:

2 Մասն մասնաւոր՝ Պարմ. Ալեք. 61, է. 1, 63, է. 3, 96, է. 1 հետ: Տեղափոխութեան համար ի մասնաւոր՝ Պարմ. Ալեք. 193, է. 6, 65, է. 3 հետ հետ: 3 «Գերիս» մակնշխան Ալեքսանդրու պատմութեան թղթեայ թղթի ՌՉԻԻ (1653). յուսնի տողը. հետագրութեան ՌՉԻԻ: Գրքի Սարգիսի ի բացառիկ կապով սուրբ Աստուածանուն...» 4 Եղեւն վրայ գրառած է. «Ի վայելուն տրոցու Պետրոսին է: 5 ... Ի թվականի Հայոց ազգի ՌՉԻԻ (= 1673). Ի օգտաւոր ամայ երեսուրի. օրն ուրբան յաւարտ արք: Ի զիւղապարհի Պաղատապարի, քի գուռն սուրբ լուսաւորին. հետագր անարժան զգրի, որ եւ անուամբ Պետրոս կոչ... ստատուս վայելել ասցի. եղորտ ինչ կը մնայրի (յայտն) ...»

նակը, զոր շատ անգամ յիշեցինք: Ըստ տեղեկութեան տիրոջ՝ «ձեռագիրն է նոր նստրագիր, ան-թիւական եւ անյիշատակարան, թերեւս դարուս միտքերն ընդգործնականւած. կը բազմապիս 123 պարզ թղթեայ էջերէ. մեծութիւնն է 23, 5×17 սանդ. գրութիւն միասին՝ 19×13 սանդ. 19—38 թիւերը պակաս են, որոնց տեղը ձերման թուով անցուած է:» Նկար, զարգագիր, խորան եւ այլ նմանիւր շուին: Վերնագիրը գրչէն յաւելուածնե-րով ընդարձակուած է՝ իսկ վերջնականութիւնն հա-մեմատ համառօտներուն՝ այսպէս. «Մեկու լուծ ծառայութեան մեծին Աղբջանդգիր. ի պարանոցէ նոցայ. եւ թագաւորեաց Եղիպտոս Պաղովմուս եւ ի Մակեդոնիայ Արեգիոս Փիլիպպոսի քրդին: Այս է կատարած ծննդեանն եւ կենաց, դարձոյ եւ վախ-ճան մեծին Աղբջանդգիր աշխարհականի, Թ. 68 քիւն մը տարբեր ունի այս վերջաբանութիւնը:

Պերմանական Արեւելագիտական Ուսումնա-թերթին մէջ² Կ. Գարամանչի «Ազատեցի առաե-րու» վրայ հասած մ'ունի բարձր, որ գտնուած են ձեռագիրն մը մէջ, որ միանգամայն կալութենեայ դարձքը կը բովանդակէ: Ըստ տեղեկութեան Կ. Գարամանչի Միւնխէնի արքունի մատենադարա-նապետը Վ. Մայեր (W. Mayer) պատմած է՝ որ փոքրագրի յայն նկարէն մը՝ Սիմոն Սաբիդէս Մոսմակաճաղ (Simeon Sabbides Moumyakmaz) Սերաստիայէն՝ Հայերէն ձեռագիր մ'առաջարկած է նոյն մատենադարանին դնելու, որ եւ Վալքը Ալե-քսանդրէի է եղեր: Գարամանչ տեսնելով նոյնը՝ կը նկարագրէ այսպէս. Ձեռագիրս այլեւայլ պատմու-թիւներ կը բովանդակէ, որոնց առաջինն է Վալքը Ալեքսանդրի գեղեցիկ գրուած, բրեթէլ ամէն էջ նկարով զարդարուած, եւ նկարաց շուրջն ուրիշ ձեռքէ ոտանաւորներ գրուած: Գրուածն է Յովսէ-փոս սրբաւագէտն ի Սերաստիա՝ 227 (= 1535) թուին, եւ կալութենեայ ծանօթ Հոյ ձեռագրաց հնազանդներէն է:

Այս ձեռագիրն այժմ՝ Պետլինի արքու-նի գրաստանն է, ինչպէս կը ծանուցանէ Մեծ. Կանայեանց Հանդիմի խմբագրութեան ուղղութիւնով, որուն մէջ ինքնակամ՝ շատ մ'այլ տեղե-կութիւններ կու տայ այս ձեռագիրն նկատմամբ: Ըստ այսմ՝ նոր շղագիր է ձեռագիրն. (մեծութիւն՝ 21×15 սանդ. տողք՝ 23—27.) արդեամբք Սերաս-տիա գրուած նոյն թուին: Ձեռագիրն համառօտ-

ներէն է, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Կանայեանցի օրինական քանի մը կտորներէն, որոնց միայն վրայ քիւն մ'աւելք կը խօսիցի: Երկու տեսակ գիր կը նկատուին որ շատ տարբեր են իրարմ: «Միջին յաճախ թերթեր ինկած, կտրուած, ծղճած են:» Հաստակ թղթեայ այս գրութիւնը «այստանուած է շատ տեղ. արտաւորեալ ազատ մարդ է երեսմամբ, եւ «առաւորանքներ, բառաւորանքներ, բարբառներ ան-կանոն եւ անբնական կէտադարձութիւններ, անթիւ աշխարհաբար բառերը՝ շատ յաճախութեամբ կը գտնուին: Բայ ի բուն պատմութենէն ունի ձեռա-գիրն նաեւ Խաչատուրյ ռոտանաւորներն ու բարաւ-նութիւններ, վերջինս՝ անանուն, եւ նոյն կարգաւ՝ որով ապուած են հրատարակութեան մէջ, Պակաս է միայն շարքեր բարաւորութիւնը (էջ 193—195), Ունի նաեւ Վերապառնեայ «Փառք եւ գոհութիւն» յիշատակարանը. իսկ «Եւ արդ յիշատակարանէն լակայաւ»։ «Իմ ընթերցողք յիշման արժանի ա-րարէք զաշխատող սարս որ իշխողներն արարի ան-խոտորանկ ճանապարհ, որ ի լընթեռնուէն իմացինի պղծեալներն եւ քառաւորներն եւ ապա գիտացնէ զաշխատանք զայստիկ՝, Եւս որ յաշխարհ Եւս-վասափու յիշատակարանը:

Ձեռագրաց համառօտ նկարագրութիւնը դեռ չգիտեմք՝ քանի մը կտորով դիտողութիւններ պէտք էր ընել: Ըսինք որ համառօտ են երկրա-նականք ընդարձակներէն աւելի հին նախադաշտափար մ'ունեցած են: Երկրաշխարհաց համար աննշանակ չէ թերեւս հետեւեալ դիտողութիւնը: Աղբջանդի կառավարութիւնը նկարագրելու ատեն երկրաշ-խարհ յաւելուած մ'ունին, ինչպէս տեսնուի, ուր կը նկարագրուին Եւսեան որմնադրական խաւքով: Այս կտորն սկիզբն է այսպէս. «Եւ էր Պիղան քա-ղաք՝ յորմով կայր մեծ թեաւորն, որ այժմ՝ յու-նարէն Պապորոսի կոչի, որ է Ժողովաւոր: Աղ-կ'երեւայ թէ Մատթէոս Ուսհայեցի³ տեսած է «երկրաշխարհ» օրինակ մը Վարուց Աղբջանդի վանն զի Եուսեան Ալեքս արքային համար կը գրէ թէ «արար թագաւորն (Ալեքսն) նմա (Պետելինի) մեծ ընդունեցութիւն, ... եւ դառաւորն մեծածախք արար առաջի նորա»։ Այս «պատմութիւն» բառը յու-նարէն *ἱστορία* (միտար) բառէն ապաւորած՝ զիստ Փ. Միլլերի⁴ Վեկին զու է անշուշտ *ἱστο-ρῶν* (իրկէն) ձեռէն ըսել: «Երկրաշխարհ» օրինակը «Ժողովաւոր» կը մեկնէ: Այս ալ երկ-րաշխարհայեանք նախապիս օրինակին բաւական հնու-թիւն մը կու տայ: Չնիք յիշեր ուրիշներ:

Համառօտը Վարուց Աղբջանդի վերջէ՝ Ա-

¹ «Վալքը եւ Գարամանչի Մեծի Աշխարհակալի Աղբջանդի թագաւորին կամաւ եւ կտորութեանը Առաւել ընկալալ գրի զարեւ եւ պատմութիւնն եւ գործն աշխարհակալի Աղբջանդի մակերկնոցող քրդային. եւ թէ որքաւ արեւաք. քրդոր մասն արեւաք. եւ թէ որքալ պատմագրման արար ընդ ամենայն սեղեք. զոր բառեղծ-կութիւնն է ի վերայ աշխարհի. եւ կէն. ձեռն թագաւոր. եւ թիւն էր ի սանդմանէ աշխարհիս մինչ. Աղբջանդի. Սինթ. եւ ի այնմ ժամանակի թագաւոր էր ի Հնդկէն յարեւել. Պաղուս. իսկ ի հարաւայ կողմէն ի վերայ Ցաւ-կան. եւ Պարսից թագաւոր էր մեծն Պարսի. իսկ յարեւ-մասուս է Հռոմ թագաւորն Պարսիկիս»։

² ՏՈՐԻ, 1886, Heft II, pp. 315—319. մանաւանդ՝ 317—318.

³ Եղիսայեանքն է ըստ Կանայեանցի օրինակու-թեան՝ պաղեմ. «Եւ քրդով այս գրի ի Եւ Յովսէփ մեղաք էր ի վ. եւ ի մի՞ ժամանակի ի չարեմեցի մի մի բարի ի Ալլ. Եւս. կենք յոստանալ ի կեցայ ամբողջ եւ յաշխարհի ի ... քիւն ամբողջ 27 տակերէն» իրեալ

կէն. բուն եւ գործ թագաւորն Աղբջանդի: ի Սկաւա-նայոյ այս քաղաքի ի առ անն ուրիշ խոստանքի. ի փառք ամեն արեւհնդի, եւս:

⁴ Ըստ տեղեկութեան Կանայեանցի՝ ինքն ունեցած է իւր ամեն ուրիշ ձեռագիր մ'այլ Վարուց Աղբջանդի, որուն վրայ անշուշտ յետոյ ընդարձակ տեղեկութիւն պիտի տայ իւր երկաւորութեան մէջ:

⁵ Պաղ. Ալեքս. էջ 23. Կ. 6:

⁶ Մատթէոս Ուսհայեցի, Գաղատիութիւն. ապ. երրու-սաղմ, 1889, էջ 390:

⁷ Վիմ. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, V. Band, Heft I, Wien, 1891, p. 68. Այս տեղեկոյ յայ թարգմանութիւնը՝ Զեպոր. Մ. 1891, Թ. 6, էջ 181:

⁸ Պաղ. Ալեքս. Մ 27, 186, 2 սաղմէն ետքը:

դէքսանդրի նուանած աղգերը յիշելն ետքը՝ կը յաւելուն երկար կտոր մը՝ «երկաթի դրան» մէջ հիստակոսն աղգերը փակելուն վրայ։ Այս գէպը յունիս ընդարձակք եւ Ա, եւ այն՝ իրականքը։ Կայն իսկ համառօտաց մէջ այս պատմութեան բռնած դիրքն աւ միջի խոցերը հակառակ վիպտութիւն կու տան։ Բայց որովհետեւ աւելին նոյնը BC եւ ասորական վէպը, եւ շատ կը յիշեն հայ պատմագիրք այս կամ ասոր նման վէպ մը, եւ միւս կողմանէ անտրայ մնացած է այն կտորը, կը գնինք հաս աւմ բողջը ըստ Թ. 68 ձեռագրի¹, նշանակելով Յովա. աստու գրած օրինակին տարբերութիւնը, զոր կը յարցնէր կանայիսնայի ու զարկած այս կտորիս ընդ-օրինակութենէն։

Բնչ բազում թաղաւոր պատեազմայ՝ եկաց ամս 14-ի ճնկեռասանամայս սկսեալ ի պատեազմի մինչեւ ի իմ ամս. եւ զայն եկաց ի խաղաղութեանն։ Սա հնազանդեցցն ի խա. ժառու ժ աղջան ի Բ. եւ ի Հիւնեանդն ժ Ի. Եւ ապա զԻտրեհ զԼարաց եւ զԿարսից թագաւորն. եւ միւս որեւց զերկի մինչեւ ի ծովն յԱրեւ. քաղաքի։ Եւ տեսնող ազգն արկծն եւ գառաւ. թաղաւոր յորդոցն Բեռուրայ², որ ուտէին զարգուս եւ զգազան եւ զկուսն եւ զմարմին մարդի. զի ոչ թաղէին զմեռեալն այլ ուտէին. եւ զանմայն պիղծ ի յարաբարութիւնս, ժա. զոմաց զնոսք յամենայն երկրն եւ վարեաց մինչեւ ի հիւսիսի ծագն, զի ոչ զայ մուտ յարեւ. յից մինչեւ ի մուտս արեւու. վասն թ. լերանցն³ ուր յեղեալ է ի միմանս. Երեմի գրեւտ՝ ամբա. ջրց զմեռն. եւ կամ Եստուծոյ եղեւ արգելալ զնոսանք. մինչեւ կատարեցի մարգարէութիւնն⁴։ Երեմիքն, որ առ թէ Թաւառ կատարածի աշխարհի ելեան Գողգ. եւ Մաղաք⁵ յերկրն իւրայնի։ Եւ եւ ապ ի Բ. Թագաւորացն եւ իւրայնի ի կզի անդ. որոց անուանքն են այսու. Գող, Մաղաք, Անիք, Գիրք, Բենեդիք, Բո. Գաթ, Փոտացիք, Եւսիսայիք, Լոլինայիք, Լեւեհիք, Սարմաղաք, Թերացիք, Բաւնայիք, Արմատանք, Համաղաք, Գարաեաք, Մակար. Գիթ, Աղիկ աղանք, Բառոցիք, որն Համաղաք. Լեւարիայիք, Արաբիկն։ Եկանն Նոցա առ. անին երկրի մեծաւ, եւ մարդիկ փակեցն ի յերկնս ի ի ծերդ. եւ ի ծերդն. եւ ոչ որ իցէ անկանկոյց աարիլ ի ձեռաց Նոցա⁶, զի են մարգակիք, եւ

¹ Թ. 68, Թ. 224b, ա—225a, բ եւ 225b, ա։
² Կ (— կատարութիւն) օրինակ՝ «մինչեւ իմ ամ եւ ԿԱԼ եկաց ի խաղաղութեանն»։
³ Թ. 68 «Հնազանդեցցն»։
⁴ Կ «Բ. Եւ ապա զԻտրեհ թագաւորն»։
⁵ Կ «մինչեւ ի ծովն Արեւ. քաղաքի»։
⁶ Թ. 69 «... յարգա պիղծն»։
⁷ Կ «Բեռուրայ»։
⁸ Լ կ. Թ. 68 աւել. «եւ զկուսն»։
⁹ Թ. 68 «Կ ի յարաբարութիւնս»։
¹⁰ Կ «վասն երկուս երանց»։
¹¹ Կ «անս... մարգարէութիւնն»։
¹² Կ «Գողգ. եւ Մաղաք»։
¹³ Թ. 68 «Իտրեհ»։
¹⁴ Թ. 68 «այտրեհ»։
¹⁵ Այս անուանք են ըստ Թ. 68։ Կ քէ Դ՝ԱԿԱԿԳ Ե. «... Փոտացիք Ունիայիք... Եւսիսայիք, Սարմաղաք, Թերացիք, Բաւնայիք... Համաղաք... Մակար. Գիթ, Աղիկ աղանք... Համաղաք, Արաբիկն»։ BC, Էջ 15 Աղիկ աղանք... որ են. Γαβ, Μαγαν, Ανογοι, Έρεϊς, Εξεναν, Διράα, Φονταϊα, Φαριζαϊα, Ζαεγαντιανοί, Χαλόνιοι, Άργυμαδου, Ανογόαροι, Θασβίοι, Αλवास, Φιλοσολικαίοι, Σαλαζαίοι. (Գիթ, Մակար, Եւսիս, Երեմ, Բ. Եւսիս, Գիր, Գաթ, Գարաեաք, Մարաղաք, Բառոցիք, Լեւարիայիք, Արաբիկ, Եկանն Նոցա, անին երկրի մեծաւ, եւ մարդիկ փակեցն ի յերկնս ի ծերդն. եւ ի ծերդն. եւ ոչ որ իցէ անկանկոյց աարիլ ի ձեռաց Նոցա, զի են մարգակիք, եւ

¹ Կ «Հասանին Երապիւէ»։
² Nöldeke, S. 27—31 եւ Ն.։
³ Կ Լ. Եւսիս երեք, Պատմութիւն, Եւս. Գեոր. 1887, ԳԼ. Ժ. Էջ 21։ Հմմտ. Մաղիկ, Եւս. Գեոր. 1885, Գիրք Բ. ԳԼ. Ժ. Էջ 127։ Կիրակոս Գաւառեցի, Եւս. Վնեմա. 1865, էջ 36։
⁴ Հմմտ. Հեթում Գլխաւոր, Եւս. Վնեմա. 1842, ԳԼ. Թ. Էջ 18։ Կապրիանտայի (Ա. ԳԼ. Ժ. Եւս. Մար. 1860, էջ 70, բայց Հմմտ. էջ 105) Աղեքանդի քերտ. կըսէ, Վաղ. կաթ. աղեքան. Չարդ գառն կը խմէր իսկ Սարգան (Աղեքան. Գառնութիւն)։ «Հնոց գրաւ, վրայ կը գէտ»։ «Սեյուսն է գրանէն Հնոց որ է գառն Ալեքանդր երկայնի զոր երեւալ է Աղեքանդ Մակեդոնացին. զի նա ժառուց յամենայն ազգս զանաբն եւ զարմահասակս, զիւնք, զգոյր եւ զնաւահարս. եւ ասորեւ ի կողմն հիւսիսայ ընկնեցց եւ պարզեաւ ամբոցն, եւ եր զգառն երկայնի ի վերայ Մաղաքն, եւ գրեաց ի վրայ գրանն թէ յորժամ ի յսինք գառնն անցան զՎԳ Եւսիս անկան գառն այն, եւ երանն ի Ի. Թագաւորութիւնք եւ ապանկան զայնքան Եւսիսայ եւ Բաւնայ ապ զիւնեաւ, զոր զոր Եւսիսանեւս եւ Եստարանին Գողգ. եւ Մաղաք կողն փան անթիւ. բազմութեանն Վարգանայ պատմանն արարական աղբիւր մը կ'ենթադրէ»։
⁵ Եւսիս, Կաթիկոսիկոս, Պատմութիւն, Եւս. Մար. 1885, էջ 19։ Այս ՄԳՏԻ Եւսիսայ Եւսիսայ Եւս. Եւս. Վնեմայ, որ բազում ամբ. յառաւ զնեց ի յնայն ի յԱմանայ Երաբարայ Արաբիկայից համեմատ Աղեքանդի, որդ. Եւս. Աղեքանդի

⁶ Կ «ոչ որ յանկանկոյց աարիլ»։

գարին գաղանայ ըմբն շուց եւ ձիւց։ Եւս Եւսիսիկի վրայ իցէ հասանին յերապիւէ. եւ առաջիցէ Տէր զգաւարաբոր Միդայէլ. եւ ասանիցէ շնաս. եւ ի պառա զնեցէ զնոսա յերեւելն։

Ըստ BC ընդգրգաց Աղեքանդի կը գտնէ երկու մեծ լեռ, որ «Ստիւք Հիւսիսին» (Μαζδους τοῦ Βορρῶ) կը կոչուին։ Աղեքանդի աղեքիւնք լեռններն իրարմ կը մտնեն ամբողջ Թ. Եւսիսիւն. եւ այս միջոցը կ'արայցեն երկաթի գոնեաւ, զոր «Դորեւց Կասպից» (Πύλας Κασπίας) կ'անուանէ, լեռն ալ «Մասուս» (Μαζδός)։ Այս գառն ետեւը կը փակուին ԻԲ պղնձակեր աղքեր, իսկ այն դուռը կը պատէ անպիղծի եւ անգծելի նիւթով մը։ Ըստ ընդարձակ եւ այլեւայլ մանրամասնութեանց միջ տարբեր է ասորական վէպ Դ՝Աղեքանդի Եւսիս զործոյ վրայ։ Գրեւոր որ տարբերութիւնն է թէ Հնոց են երկաթի գրանց եւս փակեալը, եւ իմէ նոյն գրան վրայ արձանագրութիւն մը գրաւ Աղեքանդի, եւ դրեց թէ 940 պարի ետքը (որեքն 628/29 Յ. Ք)։ Հնոցն առաւել ասորի բարդի գառն, եւ ելելով պիտի աւերեն աշխարհները։ Հայ պատմագրաց օմանք այս վերջնայն նման կ'ուսանողն այս զորոյց զերեւմ. թէ Մակմ արար զարմայն երբ Դարաւագու պարիսպը կը քաղէր, գառա քար մը գրուած վրան։ «Մարիկանս ինքնակալ կայսր շնեաց զքարաք եւ զայտարակալ զայս՝ բազում տաղանգք յիւրոց գանձաց. եւ ի յեւրին Ժամանակս որդիքն իսմայելի քանդեցնէն զամ եւ յիւրեանք գանձաց վերստին շինեցնէն»¹։ Արեւիկեան աւերի համեմատ կը պատմեն համառօտաց, բայց Վարդան բուրովին համեմատ ասորականին²։

Ստոյգ է՝ որ ասոր աղբիւրն մեծ է Յովհաննու կաթիւնդիկոսի պատմած զորոյց թէ Ամասիա քաղաքը Աղեքանդի ի հրամանաւ շինուած է լլայն³։ Աւելի գոռաւ ըն նոյնն ըսել Վաղիկայ մեկ աւանդութեան վրայ⁴, որ իրեն—Կասրով Աղեքանդի կը նմանցնէ այն զործերին պատմաւոր. որ շանց վրայ «նաւ թէ են հուր» զնեց լաւ շարահար քաղաք մը անկանկոյց. վասն զի նաեւ Աղեքանդի «Թաւնեցն զիւր»։

¹ Կ «Հասանին Երապիւէ»։
² Nöldeke, S. 27—31 եւ Ն.։
³ Կ Լ. Եւսիս երեք, Պատմութիւն, Եւս. Գեոր. 1887, ԳԼ. Ժ. Էջ 21։ Հմմտ. Մաղիկ, Եւս. Գեոր. 1885, Գիրք Բ. ԳԼ. Ժ. Էջ 127։ Կիրակոս Գաւառեցի, Եւս. Վնեմա. 1865, էջ 36։
⁴ Հմմտ. Հեթում Գլխաւոր, Եւս. Վնեմա. 1842, ԳԼ. Թ. Էջ 18։ Կապրիանտայի (Ա. ԳԼ. Ժ. Եւս. Մար. 1860, էջ 70, բայց Հմմտ. էջ 105) Աղեքանդի քերտ. կըսէ, Վաղ. կաթ. աղեքան. Չարդ գառն կը խմէր իսկ Սարգան (Աղեքան. Գառնութիւն)։ «Հնոց գրաւ, վրայ կը գէտ»։ «Սեյուսն է գրանէն Հնոց որ է գառն Ալեքանդր երկայնի զոր երեւալ է Աղեքանդ Մակեդոնացին. զի նա ժառուց յամենայն ազգս զանաբն եւ զարմահասակս, զիւնք, զգոյր եւ զնաւահարս. եւ ասորեւ ի կողմն հիւսիսայ ընկնեցց եւ պարզեաւ ամբոցն, եւ եր զգառն երկայնի ի վերայ Մաղաքն, եւ գրեաց ի վրայ գրանն թէ յորժամ ի յսինք գառնն անցան զՎԳ Եւսիս անկան գառն այն, եւ երանն ի Ի. Թագաւորութիւնք եւ ապանկան զայնքան Եւսիսայ եւ Բաւնայ ապ զիւնեաւ, զոր զոր Եւսիսանեւս եւ Եստարանին Գողգ. եւ Մաղաք կողն փան անթիւ. բազմութեանն Վարգանայ պատմանն արարական աղբիւր մը կ'ենթադրէ»։
⁵ Եւսիս, Կաթիկոսիկոս, Պատմութիւն, Եւս. Մար. 1885, էջ 19։ Այս ՄԳՏԻ Եւսիսայ Եւսիսայ Եւս. Եւս. Վնեմայ, որ բազում ամբ. յառաւ զնեց ի յնայն ի յԱմանայ Երաբարայ Արաբիկայից համեմատ Աղեքանդի, որդ. Եւս. Աղեքանդի

⁶ Աղեքանդ, Գ. ԳԼ. Ժ. Էջ 194։

տակերն ապարանանն ի վերայ բարձր գիտանցի վե-
մին ելլոյց¹ և ուրիշ աղբիւրէ, եւ այն՝ բաւական հին
Թարգմանութիւն են «Բանդ խառտուց նախնի Դ-
մաստաօրհաց» մէջ գտնուած Աղէքսանդրի վրայ
քանի որ մանրալեզունքն² Վերջապէս այսպիսի
ուրիշ տեղեր եւ ակնարկութիւններ³ մի առ մի
թուել մեր նպատակէն դուրս է. վասն զի մեծաւ
մասամբ ուրիշ աղբիւրներն են այն վրայցը: Միայն
Աղուեսապոստ քանի մը վէպիկները պէտք է հաս-
յիլել⁴, որոնց գտնել մի քանին հայ կարիսթ ենեւեւն են:

Հասն մը գլխաւորաբար վէպիկներ կ'ըլլան Ա-
ղուեսապոստ սիւրբները, որոնց գտնել ոմանք Վարույ
Աղէքսանդրի հայ Թարգմանութիւնն ունիւր գուցէ
ստեղծեն: Այս առակախօս առակներն մի քանին կը
գտնենք հաս իրենց բնիկ բնականեան լեզուաւ ըստ
ձեռագրի Մեր Մատ. Թ. 117 Ա⁵:

1. Աղէքսանդր Թագաւորն երկմայր ամենայն
տեղիքն ընդ, որ մի գնաց ի Պոլսո թագաւորին
ի մօտ. եւ նա հարաւթ թատուն այսին երես, նա
իմաց գգինքն եւ զայնաին ի ծոցն եգիր: Եւ
ասացին թէ յեր ծոցդ գգիր: Ասաց Աղէքսանդրն
թէ իմ թագաւորին սահմանքն հացն է, եւ
Պոլսոն հացադոցեալ: Եւ քոյն Պոլսոսի իմաւ-
տասն էր. ճանաչեց զԱղէքսանդրն. եւ ասաց
արի փախիր թէ չէ յայս պահս կու բռնեն. եւ
նա հնետաւ ի ցլազլուր ձին եւ փախեաւ: Կ

2. «Աղէքսանդրն բազում զօրաց իժեալ ի
կոյի մի մեծ ծովուս. եւ ամենքեան կրակ վա-
սեցին. եւ սկսաւ կոյի ի շարժի. եւ իմացեալ
ի նաւ մօտին. զի կրկայ էր: Ասացին եւ իմաւ-
տասնքն թէ աշխարհաց Գ. կենդանի կայ
որ քանի շատ աղբի՝ պիտի մեծանայ. մէկ կրեան,
եւ մէկն ձուկն, եւ մէկն օձն, որ վիշապ լինի: Կ

3. «Աղէքսանդրն բազում զօրաց պատահեցաւ
ի տեղի մի, եւ եղեւ ձիւն մեծն եւ սկսաւ զօրքն
ի կտորել ի սովուն. եւ ասաց թագաւորն թէ
այսմ զայժմամբ պիտի հոգայ. յորժամ յաս-
տից ապառիմ յայնմամբ զայլ վազեն հոգանք.
կտորեցեք զձեանդ եւ կերէր: Կ

Այսպիսի կտորներ կը գտնուին ուրիշ ձե-
ռագրաց մէջ ալ ընդ հանրապետ բաւական տարբե-
րութեամբ ընթերցուածոց: Ասոնց առաջինը թէ եւ
կարիսթ ենեւեւն իր լինն ունի, սակայն շատ փոփոխուեր
է: Գարեհի տեղը՝ «Պօլսոն եղած է (անշուշտ կու-
ղուեր «Պոլսոս» գրել):» Հոս «Պօլսոսի» քաղաքը կը
ճանչնայ Վլադէքսանդր եւ կը խրատէ փախել⁶. իսկ
կարիսթ ենեւեւ կ'ըսէ թէ «Պարասանդրն իշխանը
ճանչցաւ: — Օտար աղբիւրէ մըն է մինեւոյն ձե-

¹ Հմմտ. Սոփերը Հայկականը, Հոր. Ս. Վենետ.
1855, էջ 11, 21, 23, 30, 38, 40 եւ այլ նմաններ:

² Չոր մը Միկիթար Արիկանդի, Պամ. սպ. Պետր.
1867, էջ 3 քրէ. «Եւ Աղէքսանդր, որ իմաստութեամբ եւ
արիւնթեամբ արեւորհի տիրէր ի կնոջ մօտէ ի կամաւ
բռնաներ ի Հմմտ. Պամ. Աղէք. Մի:

³ Միջին ձեռագիրը ալ ունին գտնուց. զոր օր.
Մեր Մատ. Թ. 51, հասած ի ԲԵ — ՄԺԳ: Հմմտ. Աղուես-
պոստ, Մարտիկ. 1889, էջ 88 եւն: Չեռագրաց
ապրիլութիւնը հոս նշանակէ մի նպատակէն դուրս էր:

⁴ Հմմտ. Պամ. Աղէք. Մի. ՃԶ, ՃԶԱ:

⁵ Հմմտ. Պամ. Մի. Մի. էջ 138—139:

⁶ Օր. «Դիւնամեւն», Թ. 51 «Դիւն մեծ», եւ այլք:

⁷ Այսպէս թ. 51, Թ. 117 Ա՝ «Պօլսոս գտնալագիս պիտի
հոգայ... յայնմամբ զայլ աղբիւր... — Հմմտ. Պամ. Աղէք.
ՃԶԻԲ, այսինքն բոլոր աղբիւրաց ընդ պատկած տեղը:
Քրիստոս առկայցս քրիստ հին ձեռագիր ժողովրդ տեղեր:
Քրիստ ձեռագիրքն, որ այս ամէն կտորներուն մէջ աւելի
գրաբարձեւ լեզու մ'ունի, մեք ընտրեցին: Թ. 117 Ա
(եւ 51) իրեն աւելի աստիպելու:

ապրիլն ուրիշ զրոյց մ'աւ «արլուսի» մը վրայ,
միայն զարմեք է որ այս «արլուս» կ'անուանուի
«արիւնթա», որ հայ կարիսթ ենեւեւն առնուած է:

Թէ մեր մանանադ առմարկան մատենագրու-
թեան մէջ քիչ չկան այսպիսի մանրալեզունքեր Աղե-
քսանդրի գործոց վրայ, յայտնի է: Այսպէս օրինակի
ստացաւ ձեռագիր Մեր Մատ. Թ. 51 ունի երկու
ուրիշ կտոր ալ, մին արքայտի մը քաղաք պար-
գեւելու եւ միւսն՝ «խալիսթ», ունեցող պատուա-
կան քարի մը վրայ: Բայ աստի նոյն ձեռագրի մէջ
է աղաճանդի վրայ պատմութիւն, զոր ունի նաեւ
Մեր Մատ. Թ. 83, ոյսինքն՝ Առաքելի Պատմու-
թեան չորրորդ օրինակը, վասն զի այս վէպիկն Ա-
ռաքել իւր գրութեան մէջ առած է: Ուրիշ կտոր
մ'ալ ունի նաեւ Մեր Մատ. Թ. 56 Ա՝, որ կը
գտնուին Գոշի առակաց մէջ: Այսպիսի շատ կտոր-
ներ կ'ընդհանր յիշէ: Բայց ասոնք մեր սահմանէն
դուրս են. վասն զի ասոնք ընդհանրապէս զատ —
անշուշտ մեծաւ մասամբ արաբական — աղբիւր ու-
նին: Մի քանին ալ որ մէջ բերինք ըստ բաւականի
գաղափար կու տան այս կարգի մանրալեզունքու
վրայ — ԱՅՂ քորքէ ե նոյնպէս «Արիտառուէի աւ
Աղէքսանդր» Թուղթը Աշխարհէս վրայ⁸:

Ի վերջոյ կը գտնենք հոս գերմանացի Ռեոմօհէլու
գիտնականին իւր անգամ՝ ըր յիշուած՝ գրութեան
մէջ գրածը՝ թէ ժիւ գարուս վերջին «Երեմիա 24-
լէպին» Արարոց Աղէքսանդրի հայ բնագրին թարգ-
մանած է տաճկերէնի նոյն գրութիւնը: 24րդանք այս
կարեւոր գիտնականը թեան նկատմամբ աւելի որոշ
մանրամասնութիւններ գտնեմ. բայց թէ կարելի
ըլլայ այսպիսի թարգմանութիւն մ'արդեամբ
գտնել եւ համեմատել, կարծենք շատ տեղ կ'ընայ
լաւ ծառայութիւն ընել հայ բնագրին աղաւաղու-
թիւններն ուղղելու:

(Միացեալ բաւ ածիւր)

Հ. Յ. Տ.

¹ Չեռ. 117 Ա. Թ. 36. «Տարւմ եօթն կոյ ի վերայ
աշխարհիս զարմանալ, եւ հինի ի Ստամբուլ քաղաքն է
մէկ քարէ մարզ է յիշած եւ անուն արիւնթա», որ զիւր
ի քաղաքն անդին կուտաւ ծախար: Եւ ոչ ոք զին չարէր
առնէր՝ նա պիտի զգինէր անոր: Օր մի մի ծախէին որ
ՃԶԱ սպ. գին կու գէնէ, զի Գոշային արեւախօսն. եւ ասաց
այսօր ածէ ՃԶԱ եւ վազն ի այս ժամն մէկ փորդ արժէ: Եւ
միւլիւլ օրն աստակեցաւ, եւ ստընին մէկ փորդ երեր, Ու-
րիշ պատմութիւն մ'ալ «արմատիաւ», վրայ կայ թղ. 42:

² Այս բառն որպիս ծանօթ է՝ միայն Վարույց Ա-
ղէքսանդրի մէջ գտնածուած է նախնաւոր: Հմմտ. Պամ.
Աղէք. Մի. էջ 63, 20 եւ 27. «Երբմ գնաց զարմա-
խօսն եւ զեռաստիկն, եւ ասաց աղբիւրախօսն զէտն, «Ար-
եւախօս, բաւական թարգմանութիւն է յայն բնագրին Քրի-
ստոսին. V պորք. sacerdotes կ'ըսէ:

³ Թ. 51. Թ. 336, հասած ի Կ. Ե. Թ. 71 ա, Ղ. Դ.
Թ. 51. Թ. 116 Ե. Հմմտ. Թ. 83. Թ. 384 Ե, (Ա-
ռաքել Գալիլէի վրայ, Պատմութիւն, սպ. էջ 124-125):

⁴ Չեռ. Թ. 56 Ա. էջ 74. (Հմմտ. Գոշ. սպ. Վենետ.
1842, էջ 132, ՃԶԵԻ):

⁵ Արիտառուէի իմաստանքի թուղթը աւ Սղեքսան-
դրոս Թագաւոր. Պատմութիւն Թագաւոր Աշխարհ. Վենե-
տիկ, 1833 (Գաւիթի Աշխարհէն ետք) էջ 608—628:

⁶ Տեւ ձեռագր. Ռ. 1891, Թ. 1. էջ 8: